

Позднякова Інна

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
pozdnjakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ: МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ (1917–1940-ві роки)

Дослідження розкриває взаємозв'язок між картографуванням та радянською політичною цензурою. У статті проаналізовано процес становлення та еволюції системи контролю та обмежень у цій сфері протягом 1917–1940-х років. Особливу увагу приділено періодизації цього процесу: від відносної відкритості 1920-х до тотального «закриття» картографічної інформації наприкінці 1930-х років. Висвітлено роль політичних, військових та карально-репресивних інституцій у регулюванні доступу до просторової інформації. Охарактеризовано вплив ідеологічних чинників на формування принципів секретності.

Доведено, що в зазначений період карта перестала сприйматися виключно як науковий чи освітній продукт, перетворившись на стратегічний ресурс та засіб ідеологічної маніпуляції. Картографія стала об'єктом тотального контролю, що призвело до появи специфічного типу «радянської мапи», визначальною рисою якої була ідеологічна доцільність. Окреслено методи втручання держави у науковий процес, як-от: вилучення стратегічно важливих даних, викривленню геопросторової інформації та запровадження жорстких режимних обмежень. Продемонстровано руйнівний вплив цензури на розвиток академічної науки та професійну діяльність наукової спільноти.

Розглянуто еволюцію інструментарію та методів роботи топографів у період Другої світової війни. Окреслено роль просторової інформації у забезпеченні навігації та підвищенні ефективності застосування техніки й управління підрозділами. Акцентовано, що впровадження передових на той час технологій аерофотографування та точного позиціонування стало важливим складником розуміння того, як технологічний прогрес безпосередньо впливав на перебіг бойових дій. Розкрито способи використання просторової інформації як важеля військової переваги. Виявлені закономірності доводять, що картографія в тоталітарній системі виконувала не лише військову, а й глибоку політичну функцію. Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти механізми використання просторової інформації у маніпулюванні суспільною свідомістю.

Ключові слова: Вермахт, Друга світова війна, ідеологічний контроль, картографічні джерела, політична цензура, просторова інформація, режим секретності, Червона армія.

Актуальність дослідження визначається потребою вивчення цензурних обмежень 1917–1940-х років, що є важливим складником розуміння того, як радянська система використовувала картографування для легітимізації територіальних змін, приховування стратегічно важливої інформації, виправлення власних прорахунків та управлінських хиб.

Попри те, що історія картографування території України радянської доби неодноразово ставала об'єктом ґрунтовних наукових праць (Картографія та історія України, 2000; Сосса Р. І., 2007; Кисельов Ю. О., 2024), необхідно зазначити, що основна увага приділялася аналізу еволюції картографічних методів, зміні кордонів та змісту самих мап. Проте такий важливий аспект, як контроль з боку держави та цензурні обмеження у сфері картографування, досі не здобув належного висвітлення. Оскільки основні принципи картографування формувалися в межах радянської системи, доцільно розглянути специфіку цих процесів у СРСР.

Мета статті полягає у дослідженні механізмів впровадження цензурних обмежень у картографічну діяльність протягом 1917–1940-х років та виявленні ключових інституцій, відповідальних за нагляд і розробку методів викривлення чи приховування просторової інформації в інтересах радянського режиму.

Для забезпечення єдиного розуміння викладеного матеріалу необхідно уточнити зміст ключових понять:

– **геодезія** – наука про методи визначення форми та розмірів Землі, зображення земної поверхні на планах і картах, а також точних вимірювань на місцевості;

– **картографія** – це галузь науки, техніки й виробництва, що охоплює вивчення, створення та використання картографічних творів;

– **топографія** – це розділ геодезії, що вивчає земну поверхню, способи її вимірювання та зображення на плані або карті (Афанасьєв О. В., 2021. с. 6, 9, 95).

Після ухвали 14 вересня 1918 р. Декрету РНК РСФРР про запровадження метричної системи, Корпус військових топографів, який після жовтневого перевороту став основою для створення Військово-топографічної служби Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА), розробив проєкт переходу карт від верстових масштабів до метричних. Перехід до знімачів у метричних масштабах передбачалося розпочати після закінчення громадянської війни, а наявні карти верстових масштабів підтримувати в актуальному стані до створення нових карт у метричній системі (Сосса Р. І., 2007, с. 201). Тому на початковому етапі радянським картографам довелося покладатися на дореволюційні матеріали. Вони продовжували передруковувати найважливіші військові топографічні карти (з масштабами 1, 2, 5 та 10 верст (1 верста дорівнює 1066,8 м) (Postnikov A., 2002, р. 245).

15 березня 1919 р. при науково-технічному відділі Вищої Ради Народного Господарства було створено Вище геодезичне управління (ВГУ). Новостворена інституція мала об'єднати топографо-геодезичну й картографічну діяльність усіх відомств для забезпечення потреб держави з топографічного вивчення території радянської росії (Сосса Р. І., 2007, с. 201).

Однак на практиці установа отримала контроль лише над цивільною геодезичною, топографічною та картографічною діяльністю, а також право на проведення власної геодезичної зйомки й складання та публікацію карт у будь-якому масштабі. На вимогу Штабу РСЧА військові геодезичні та картографічні роботи були виведені зі сфери компетенції ВГУ (Барон Н., 2010, с. 87).

Активну діяльність Вище геодезичне управління розпочало лише у 1922–1923 роках, оскільки в умовах збройної боротьби за владу на постімперському просторі Управління не мало можливості проводити нові зйомки та укладати топографічні карти. Відомство неодноразово зазнавало реорганізацій, а на початку 1924 р., для топографо-геодезичного забезпечення Південного економічного району СРСР (Україна, Крим, Молдавія) у Харкові створили Українське геодезичне управління (УГУ), як республіканський підрозділ Вищого геодезичного управління. Основним завданням УГУ було забезпечення топографо-геодезичними та картографічними матеріалами Донбасу та Придніпров'я, як основної вугільно-металургійної бази. Перші топографічні знімання у масштабах 1: 10 000 та 1: 25 000 Українське геодезичне управління почало виконувати 1925 р. в районі Нікополь-Марганець. Аналогічні знімання проводились у гірничорудних районах Донбасу, Кривого Рогу, а також у заплаві Дніпра від Кременчука до Херсона у зв'язку з проектуванням та будівництвом Дніпрогесу (Сосса Р. І., 2007, с. 201–202).

Слід зазначити, що у роки НЕПу контроль над геодезичною та картографічною діяльністю трохи послабився. Деякі з проєктів Вищого геодезичного управління, зокрема зйомку та картографування, оплачували замовники – організації та підприємства відповідних галузей промисловості (Postnikov A., 2002, р. 247). З іншого боку, військове керівництво наполягало на забезпеченні суворого контролю за копіюванням і використанням картографічних матеріалів. Ці вимоги отримали підтримку з боку органів державної безпеки, які запропонували впровадити

систему класифікації, що передбачала три рівні доступу: «цілком таємно», «для службового користування» та без грифа секретності. Класифікація здійснювалася відповідно до одного або кількох критеріїв – масштабу, характеру рельєфу, змістового наповнення та географічного розташування об'єкта. У січні 1925 р., за сприяння уряду, вдалося погодити компромісне рішення: всі карти прикордонної зони в масштабі 1 : 100 000 і вище, зроблені після революції, всі карти «військових об'єктів і зон» в масштабі 1 : 200 000 і вище, а також карти з актуальною військовою інформацією ставали секретними. Щодо інших карт – обмеження доступу повністю знімалися (Барон Н., 2010, с. 89).

Ситуація помітно змінилася після зміцнення тоталітарного режиму. Низкою урядових постанов усю картографічну діяльність та контроль за нею передали під безпосередній нагляд спеціальних органів. Так, 15 червня 1935 р. у складі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР утворили Головне управління державної зйомки й картографії (ГУДЗК НКВС), яке відповідало за картографування всієї території держави. Функції регулювання та контролю ГУДЗК не поширювалися тільки на Народний комісаріат оборони (Сосса Р. І., 2007, с. 206).

Таке підпорядкування мало далекосяжні наслідки. Державна картографічна служба фактично перетворилася на військову структуру, як за регламентом роботи, так і за суворістю дисципліни. Частина картографічних матеріалів набула статусу засекречених документів, а доступ до них суворо регламентувався. Унаслідок цього зросла закритість географічної інформації, що гальмувало розвиток цивільних галузей – від планування територій до історико-географічних досліджень. Військовий стиль та поведінка відомства впливали на діяльність промислових підприємств та науково-дослідних інститутів, які у своїй роботі користувалися картами. Наприклад, у 1935 р. ГУДЗК НКВС заборонило Інституту ґрунтів Академії наук організувати власне Картографічне бюро для зберігання ґрунтових карт (Postnikov A., 2002, р. 249).

Офіційне положення, видане НКВС для Головного управління державної зйомки й картографії, передбачало, що «всі особи, визнані винними у виданні карт, що не відповідають стандартам, створеним Головним управлінням державної зйомки й картографії НКВС, або у складанні карт без дозволу зазначеного управління, будуть притягнуті до відповідальності як злочинці» (Postnikov A., 2002, р. 247). А у доповіді, виголошеної на урочистостях з нагоди двадцятиріччя від дня заснування Вищого геодезичного управління, його начальник головним досягненням вказав те, що очолюване ним управління змогло знищити ворогів народу, шпигунів, диверсантів, фашистських покидьків з троцькістсько-бухарінської кліки та випалити їхні зміїні гнізда, які вони створили навіть в адміністрації Геодезичної служби. Окремо наголосивши, що «весь персонал топографо-геодезичної служби мобілізований та активно залучений до ліквідації наслідків диверсії» (Postnikov A., 2002, р. 249).

З середини 1930-х років в СРСР було започатковано вироблення єдиного типу загальнодержавних карт. Важливим етапом цього процесу стало утворення 14 вересня 1938 р. Головного управління геодезії та картографії (ГУГК) при Раді Народних Комісарів СРСР. Основними завданнями ГУГК були: створення державної геодезичної бази й державної топографічної карти СРСР; забезпечення потреб народного господарства, науки, культури, освіти сучасними картами й атласами; державний нагляд і контроль за виконанням відомчих топографо-геодезичних і картографічних робіт (Сосса Р. І., 2007, с. 207).

Отже, контроль держави за проведенням відомчих топографо-геодезичних і картографічних робіт посилювався.

Встановлення жорстких цензурних меж не лише обмежило доступ до даних, а й спричинило глибоку кризу в академічному середовищі, руйнуючи саму логіку наукового пошуку.

Про те, як адміністративний тиск та секретність витісняли об'єктивність, коли навіть наукові дані про погоду та глибину річок оголошували державною таємницею, красномовно свідчить такий запис у щоденнику академіка В. І. Вернадського: «Цікавою рисою нашого часу є деякі несподівані та незрозумілі риси організованого невігластва. Найбільш виразно просте-

жуються два явища. Перше – заборона синоптичних карт. Не тільки не друкують карти, зникли у роботах циклони та антициклони. У свій час у «Соціалістичному землеробстві» – органі Комісаріату землеробства друкували дані про температуру та дощі – і тільки. Не знаю, чи друкують вони тепер. А тим часом для авіації, яка зростає – безперечно, ці дані мають бути. Друге стосується географічних карт. Все спотворено, і тут цензура перевершила все, що колись було... Оппоков сидить через свої дослідження Дніпра, зроблені до революції. Роботи Виржиковського (сидить) – напівзасекречені¹. Дерюгін не міг надрукувати карти Японського та Охотського морів – дурень цензор сказав, коли він показав йому опубліковану японську карту – а може вони навмисне це надрукували, щоб ввести нас в оману?»².

Принагідно зазначимо, що праці академіка Є. В. Оппокова, провідного фахівця з гідрології Полісся та Верхнього Дніпра, підпали під тотальну заборону. Усі друковані праці, включно з іншомовними виданнями, починаючи з 1890 року, були вилучені з обігу. Його ім'я не згадувалося в науковій літературі та бібліографії аж до реабілітації у 1964 році, через що сьогодні книги вченого є бібліографічною рідкістю (Білокінь С., 2017, с. 125).

Попри жорсткі цензурні обмеження, фахівці в галузі картографії продовжували працювати й досягли значних успіхів. Були створені детальні та сучасні для свого часу атласи, зокрема «Атлас промисловості СРСР», а також перший том Великого радянського атласу світу, упорядкування якого стало важливим етапом розвитку атласної картографії в СРСР. Перший том Великого радянського атласу світу отримав Гран-прі на всесвітній виставці в Парижі 1937 р.

Рішення про створення Великого радянського атласу світу було зафіксовано постановою Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів СРСР від 17 грудня 1933 р. У постанові зазначалося: «Визнати необхідним видання Великого радянського атласу світу, який має стати єдиним атласом, що включає елементи фізичної, економічної та політичної географії»³.

Передбачалося, що атлас матиме три основні розділи: а) загальних світових карт; б) карт Союзу РСР; в) карт інших країн світу. У середині розділу «СРСР» мали бути подані фізико-географічна характеристика, адміністративно-політичний поділ, природні ресурси, галузеві карти, карти по краях та областях (довідково-економічного характеру). У розділі «карти інших держав світу» рекомендувалося, за можливості, розмістити характеристику суспільно-економічних укладів цих країн⁴.

Для видання атласу спеціально створили науково-дослідний інститут з редакційною колегією та технічною радою. У складі інституту працювали п'ять функціональних відділів: фізичної географії, карт СРСР, світових карт та карт інших держав світу й окремий відділ картографії та художнього оформлення. Технічне виконання всіх робіт, пов'язаних із виданням атласу, покладалося на Всесоюзний картографічний трест.

Зважаючи на складність пов'язаних з виданням атласу наукових та технічних проблем, постанова приписувала: «залучити до роботи над атласом усіх найавторитетніших фахівців відповідних науково-дослідних інститутів та вишів Союзу РСР й зобов'язати наукові інститути

¹ Оппоков Євген Володимирович – вчений-гідролог, засновник і керівник київської школи гідрологів. Заарештований 15 жовтня 1937 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь Німеччини. Розстріляний 11 листопада 1937 р.; Виржиковський Роман Романович – геолог, гідролог. Заарештований 2 квітня 1937 р. за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації «Академічний центр». Розстріляний у вересні 1937 р. *Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Листування з українськими вченими*. Т. 2. Кн. 1. Київ, 2011. С. 669–670; Т. 2. Кн. 2. Київ, 2012. С. 53–54.

² Вернадский В. И. Дневники. 1935–1941: в 2 кн. Кн. 2 1939–1941. М., 2008. С. 238–239. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015781> (22.01.2026).

³ Постановление Центрального исполнительного комитета № 84 и Совета народных комиссаров № 2680 «Об издании большого советского атласа мира» от 17 декабря 1933 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. Москва, 1948. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tx16543.htm> (12. 01. 2026).

⁴ Там же.

включити у свої плани виконання завдань, спрямованих на забезпечення підготовки Великого радянського атласу світу»⁵.

1937 р. вийшов перший том атласу, які містив карти з фізичної, економічної та політичної географії світу та СРСР. Другий том вийшов у 1940 р., він включав регіональні карти СРСР та історичні карти часів «громадянської війни». Появі третього тому завадила Друга світова війна. Згодом другий том засекретили та вилучили з усіх бібліотек. Існує припущення, що за цим рішенням стояв особисто Сталін, який вважав, що розміщена в атласі інформація, зокрема детальні плани міст і карти радянської промисловості, могла бути використана ворогом при підготовці до війни. Також варто зауважити, що у виданні чітко простежуються ідеологічні та пропагандистські мотиви. За допомогою карт підкреслювалися успіхи СРСР часів колективізації та індустріалізації, а також «імперіалістичні суперечності на території капіталістичних країн». А розмір атласу, визначений до 150 двосторінкових карт з додатковими картами на обороті, передбачав виділення для карт Союзу РСР від 1/3 до 1/2 загальної кількості картографічних матеріалів.

Попри високий рівень наукової точності та картографічної культури довоєнних радянських карт, саме це згодом стало підставою для запровадження суворої цензури й обмеження їх розповсюдження. Після поразок Червоної армії в перші місяці німецько-радянської війни радянська пропаганда пояснювала невдачі, зокрема й відкритістю картографічних матеріалів, що нібито потрапили до рук противника. Поширювалися твердження, що напередодні війни іноземні дипломатичні місії скуповували радянські карти й атласи, які могли бути використані для ударів по промислових і транспортних об'єктах.

Утім, на початку німецько-радянської війни ситуація в картографічній галузі була вкрай складною, що зумовлювалося передусім нищівними репресіями проти провідних фахівців галузі. У трагічні 1930-ті роки Військово-топографічна служба (ВТС) Робітничо-Селянської Червоної армії втратила чимало військових геодезистів, топографів і картографів, людей, які знали свою справу. Вакантні місця заповнювалися менш досвідченими керівниками та не настільки кваліфікованими фахівцями. Як наслідок, у перші ж години війни було втрачено запас топографічних карт і матеріально-технічних засобів, що перебували на озброєнні частин і підрозділів ВТС. До початку війни не завершили розробку Положення про топогеодезичне забезпечення військ, необхідне для позиціонування, навігації й посилення спроможності техніки та результативності командування підрозділами. Його автор, колишній начальник Управління військових топографів комкор І. Ф. Максимов був репресований, а майже готовий проєкт потрапив до закритого фонду спеціального зберігання (Шаравин А. А., 1999, с. 19).

У роки Другої світової війни в Радянському Союзі карти для війська створювали Головне управління геодезії та картографії при Раді народних комісарів СРСР та Військово-топографічне управління Генерального штабу Червоної армії (ВТУ Генштабу). Усі військові карти містили напис «Генеральний штаб Червоної армії» та позначки «для службового користування», «не для розголошення» або «цілком таємно». Станом на 22 червня 1941 р. загальний запас карт на складах військово-топографічних відділів військових округів СРСР налічував близько 550 млн примірників. Приблизно половина цього фонду зберігалася на 21 складі карт західних округів, зокрема у Прибалтійському знаходилося 58 млн карт, Західному – 88 млн, Київському – 76 млн карт. Ці склади, на відміну від польових частин топографічної служби, не мали транспортних засобів, що унеможливило своєчасне вивезення карт у безпечніші райони. Деякі сховища напередодні війни розмістили в безпосередній близькості від кордону (райони Білостока, Каунаса, Львова тощо) (Шаравин А. А., 1999, с. 18).

У сховищах зберігали детальні карти прикордонної смуги та карти закордонних територій до лінії Берлін – Прага – Відень – Будапешт – Бухарест. Дрібних топографічних карт глибинних

⁵ Постановление Центрального исполнительного комитета № 84....

районів СРСР не вистачало. Генерал армії С. М. Штеменко згадував: «До війни карти, які виявились потрібними у війську, на значну частину території нашої країни не склалися. Ми мали у своєму користування цілком сучасні топографічні карти лише до рубежу Петрозаводська, Вітебська, Києва, Одеси» (Рибченко Л. В., 2015, с. 42–43).

Вже надруковані радянські топографічні карти розкрили свої секрети в перші кілька днів нападу Німеччини на Радянський Союз. 28 червня 1941 р. німці окупували Мінськ, де знаходилися сотні тисяч топографічних карт для відправлення спеціальними поїздами до Червоної Армії. На території, захопленій супротивником, опинилися картографічні частини у Ризі та Мінську, оптико-механічна майстерня у Львові, а дещо пізніше картографічна фабрика ВТС, яка знаходилася у Києві.

Німці конфіскували всі надруковані карти, а разом з тим обладнання, картографічну сировину та оригінальні пластини. Невдовзі після цього німецький військовий картографічний підрозділ почав друкувати радянські топографічні карти з конфіскованих оригінальних пластин, додаючи необхідні німецькі легенди. Обладнання заводу та матеріали «рухалися» разом з фронтом. Їх було відправлено до Каунаса (Литва) у листопаді 1943 р., а менш ніж через рік перевезено до Кенігсберга, де їх згодом захопили радянські війська та повернули до Мінська. Ворог також захопив Харківський картографічний завод, який під час війни використовувався для друку топографічних карт (Postnikov A., 2002, р. 249–250).

Отже, з нападом військ Вермахту на територію Радянського Союзу до проблем, пов'язаних із ворожим вторгненням, відступом військ, важкими оборонними боями, додалася ще й проблема нестачі карт. Завчасно сформовані запаси використані не були. А війська Центрального та Південно-Західного фронтів взагалі не мали необхідного їм картографічного матеріалу.

Варто зазначити, що німецькі картографічні підрозділи часів Другої світової війни на Східному фронті відігравали вкрай важливу роль, зокрема через величезні простори СРСР. Центральною установою, що керувала цим процесом, був Відділ військових карт і геодезії при Генеральному штабі сухопутних військ. На рівні ж армій та корпусів діяли спеціальні підрозділи: моторизовані картографічні та геодезичні дивізіони й роти друку, які за потреби могли тиражувати карти в польових умовах. Полковник Т. Мюллер, офіцер німецької армії, який служив військовим геодезистом і картографом, згадуючи процес виробництва та публікації карт починаючи приблизно з 1942 р. зазначав, що саме тоді впровадили новий стандарт карт німецької армії. Це були карти з детальними військовими сітками, які можна було використовувати для наведення артилерійського вогню. Для оновлення їх змісту використовували дані аерофотографування та польових перевірок. Додавали й інші картографічні дані, наприклад, інформацію з дорожніх карт з метою класифікації шляхів сполучення (Powell S., 2021).

Враховуючи тогочасний досвід противника, для оперативного забезпечення радянських військ картографічними матеріалами, у 1942 р. було обладнано спеціальний картографічний потяг – рухливу військово-картографічну фабрику, який увійшов до історії ВТС під назвою «потяг-літографія». Він рухався за військами, а його особовий склад швидко укладав і видавав як розвідувальні, так і виправлені топографічні карти, плани міст, бойові графічні документи тощо (Шаравин А. А., 1999, с. 21).

Зі збільшенням бойового досвіду та технічних можливостей військових топографів, того ж року у радянській армії з'явилися різні види спеціальних карт. Насамперед, це артилерійські карти, на які наносилися важливі цілі противника: вогневі позиції артилерії, вогневі точки, командні та спостережні пункти, замасковану техніку тощо. Завдяки цим картам радянська артилерія та авіація змогли суттєво підвищити оперативність і надійність знищення ворожих об'єктів. Потому з'явилися розвідувальні карти, які склалися за результатами дешифрування аерофотографування районів розташування ворожих військ (Рибченко Л. В., 2015, с. 49–50).

Однак події перших місяців німецько-радянської війни засвідчили, що хибні уявлення партійно-політичного керівництва СРСР про «війну малою кров'ю на чужій території» спричи-

нили розміщення стратегічних запасів топографічних карт безпосередньо у прикордонних округах, що призвело до їх знищення або захоплення противником у перші місяці бойових дій.

Після Другої світової війни картографічна галузь потрапила під жорсткий державний контроль. Відбулося оновлення довоєнного «Переліку найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю», який набув чинності 1 березня 1948 р. Доповнений розділ «Питання науки та техніки» передбачав цензурування відомостей з картографії, геології та гідрології (Позднякова І., 2024, с. 44).

Також було встановлено систему попереднього погодження, обмежено доступ до вихідних геодезичних даних і запроваджено багаторівневий механізм перевірки та засекречування картографічної продукції. Спеціальні інструкції 1948 р. щодо використання та зберігання топографічних карт вимагали, щоб вони зберігалися у спосіб прийнятий для секретних та службових документів. Особи, які внаслідок поганого зберігання або недбалого використання втратили або неправильно використовували карту з грифом «таємно» або «лише для службового використання», мали бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Навіть професійні топографи, які отримували топографічні карти для польових досліджень, підписували зобов'язання використовувати їх відповідно до правил. Якщо матеріали губилися, відповідальному геодезисту загрожувало до восьми років позбавлення волі (Postnikov A., 2002, p. 249–250).

Таким чином, протягом 1917–1940-х років картографічна діяльність в СРСР пройшла еволюцію від спроб створення науково обґрунтованої системи цивільного картографування до повної централізації та підпорядкування державному контролю. З утвердженням сталінського режиму вона перетворилася на контрольований державою інструмент, підпорядкований потребам оборони та ідеології. Запровадження системи цензури, обмеження доступу до геодезичних матеріалів і концентрація всіх картографічних робіт у межах відомчих структур НКВС свідчили про перехід до тотальної монополії держави на виробництво та поширення просторової інформації.

Список літератури

- Афанасьєв О. В., 2021. Нестеренко С. Г. *Картографія. Картографія і топографія: конспект лекцій*. Харків.
- Барон Ник., 2010. «От греха подальше...»: цензура и контроль над топографическим знанием в Советской России (1918–1925). *Studies in the History of Biology*. Vol. 2. №. 4. 84–92.
- Білокінь С., 2017. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.* Київ. *Картографія та історія України*. 2000. Збірник наукових праць. Львів.
- Кисельов Ю. О., 2024. Кисельова О. О., Нікітіна О. В., Хіміч М. І. Карти України ХХ сторіччя як індикатор меж української національної території. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*. Випуск 20. Херсон. 28–35.
- Позднякова І., 2024. Тема війни та військова таємниця в розпорядчій документації радянських цензурних органів 1920–1940-х років. *Історія & археологія. Спецвипуск*. Кропивницький. 39–49.
- Рибченко Л. В., 2015. Шляхи Другої світової на картах Генштабу Червоної армії. *Архіви України*. №3 (297). Київ. 41–55.
- Сосса Р., 2009. ДНВП «Картографія»: 65 років діяльності. *Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва*. Випуск 2 (18). Львів. 19–25.
- Сосса Р. І., 2007. *Історія картографування території України: Підручник*. Київ.
- Шаравин А. А., 1999. Советские топокарты были лучше немецких. *Военно-исторический журнал*. №6. 17–25.
- Postnikov A., 2002. Maps for Ordinary Consumers versus Maps for the Military: Double Standards of Map Accuracy in Soviet Cartography, 1917–1991. *Cartography and Geographic Information Science*. Vol. 29. № 3. London. 243–260.
- Powell S., 2021. Mühr H. Capturing the Complex Histories of German World War II Captured Maps. *Journal of Map & Geography Libraries*. Berkeley. 166–193.

Inna Pozdniakova

CARTOGRAPHIC SOURCES IN THE SYSTEM OF SOVIET CENSORSHIP: CONTROL MECHANISMS AND THEIR IMPLEMENTATION (1917–1940s)

The study reveals the interrelationship between mapping and Soviet political censorship. The article analyzes the process of formation and evolution of the system of control and restrictions in the field of cartography during the 1917–1940s. Particular attention is paid to the periodization of this process: from the relative openness of the 1920s to the total «closure» of cartographic information in the late 1930s. The role of political, military, and punitive-repressive institutions in regulating access to spatial information is highlighted. The influence of ideological factors on the establishment of secrecy principles is characterized.

It is proved that during the specified period, the map ceased to be perceived solely as a scientific or educational product, transforming into a strategic resource and a tool for ideological manipulation. Cartography became an object of total control, leading to the emergence of a specific type of «Soviet map», the defining feature of which was ideological expediency. The methods of state interference in the scientific process are outlined, such as: the removal of strategically important data, the distortion of geospatial information, and the introduction of strict regime restrictions. The destructive impact of censorship on the development of academic science and the professional activities of the scientific community is revealed.

The evolution of tools and working methods of topographers during the Second World War is examined. The role of spatial information in ensuring navigation and increasing the efficiency of equipment use and unit management is outlined. It is emphasized that the introduction of advanced technologies of that time, such as aerial photography and precise positioning, became an important component of understanding how technological progress directly influenced the course of hostilities. The ways of using spatial information as a lever for military advantage are disclosed. The identified patterns prove that cartography in a totalitarian system performed not only a military but also a profound political function. The results of the study provide a deeper understanding of the mechanisms of using spatial information in the manipulation of public consciousness.

Key words: Wehrmacht, World War II, ideological control, cartographic sources, political censorship, spatial information, secrecy regime, Red Army.

References

- Afanasiev O. V., 2021. Nesterenko S. H. *Kartohrafiia. Kartohrafiia i topohrafiia: konspekt leksii* [Cartography. Cartography and topography: lecture notes]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Baron Nik., 2010. «Ot grekha podalshe...»: tsenzura i kontrol nad topograficheskim znaniiem v Sovetskoii Rossii (1918–1925) [«Out of Harm's Way ...»: Censorship and Control of Topographical Knowledge in Soviet Russia (1918–1925)]. *Studies in the History of Biology*. Vol. 2. №. 4. 84–92. (In Russian).
- Bilokin S., 2017. *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.* [Mass terror as a means of state administration in the USSR. 1917–1941]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kartohrafiia ta istoriia Ukrainy* [Cartography and history of Ukraine]. 2000. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv. (In Ukrainian).
- Kyselov Yu. O., 2024. Kyselova O. O., Nikitina O. V., Khimich M. I. Karty Ukrainy XX storichchia yak indykator mezh ukrainskoi natsionalnoi terytorii [Maps of Ukraine of the XX-th century as an indicator of the boundaries of the Ukrainian national territory]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Heohrafichni nauky*. Vypusk 20. Kherson. 28–35. (In Ukrainian).
- Pozdniakova I., 2024. Tema viiny ta viiskova taiemnytsia v rozporiadchii dokumentatsiiadianskykh tsenzurnykh orhaniv 1920–1940 rokiv [The Topic of War and Military Secrets in the Administrative Documentation of Soviet Censorship Bodies (1920s–1940s)]. *Istoriia & arkeolohiia*. Spetsvypusk. Kropyvnytskyi. 39–49. (In Ukrainian).
- Rybchenko L. V., 2015. Shliakhy Druhoi svitovoi na kartakh Henshtabu Chervonoii armii [The Pathways of the World War II on Maps of the Red Army General Staff]. *Arkhivy Ukrainy*. №3 (297). Kyiv. 41–55. (In Ukrainian).
- Sossa R., 2009. DNVP «Kartohrafiia»: 65 rokiv diialnosti [SSPE «Kartographia» – 65 years of activity]. *Suchasni dosiahnennia heodezychnoi nauky ta vyrobnytstva*. Vypusk 2 (18). Lviv. 19–25. (In Ukrainian).
- Sossa R. I., 2007. *Istoriya kartohrafuvannia terytorii Ukrainy* [The history of mapping of the territory of Ukraine]: *Pidruchnyk*. Kyiv. (In Ukrainian).
- Sharavin A. A., 1999. Sovetskie topokarty byli luchshe nemeckih [Soviet topographic maps were better than German ones]. *Voенно istoricheskij zhurnal*. № 6. 17–25. (In Russian).

Postnikov A., 2002. Maps for Ordinary Consumers versus Maps for the Military: Double Standards of Map Accuracy in Soviet Cartography, 1917–1991. *Cartography and Geographic Information Science*. Vol. 29. № 3. London. 243–260. (In English).

Powell S., 2021. Mühr H. Capturing the Complex Histories of German World War II Captured Maps. *Journal of Map & Geography Libraries*. Berkeley. 166–193. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026